

ЖАЛПЫ ЕСІМДЕРДІ ЛАТЫН ЖАЗУЫНА КӨШІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Б.Н.Бияров,
С.Аманжолов атындағы
ШҚМУ-дың қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты**

1. Жер-су аттарын дұрыс жазу, транскрипциялау, транслитерациялау туралы сөз қозғамас бұрын, алгоритм заңы бойынша, қазақ графикасының болашағын айқындап алуымыз керек. Жалқы есімдердің жазылуын реттеуді жалпы қазақ жазуының реттелуінен бөлек алып қарауға болмайды. Ал қазақ халқы "әліпбиді ауыстырамыз ба? ауыстырсақ қайсысын таңдап аламыз? әліпбиді ауыстырған соң, оның нәтижесі қалай болады?" деген сауалдарға жауап іздегелі 20 жылдың жүзі болды. Атап айтқанда бұл мәселені мынадай кезеңдерге бөлуге болады:

1.1 Кеңестік дәуір аяқталып, Тәуелсіздік әлі бекімей тұрған өліара шақта (1985-1990 жылдары) ескі араб әліпбиінің А.Байтұрсынұлы өзгерткен нұсқасы "**төте жазуға**" көшуге деген құштарлық басым болды. Халықаралық "Шалқар" газеті шығып, "төте жазу" мектептерде оқытыла бастады. Бұл алғашқы патриоттық сезім мен Алашорда арыстарына деген құрметтің негізінде туындаған болатын.

Ахаңның алдындағы ескі араб жазуының түркі тіліне сәйкес келмейтінін ең алғаш М.Қашқари ескерткен еді. Кейін Ш.Уәлиханов, миссионер Н.И.Ильминскийлер де қазақтарға қиындық келтіретін жазу екенін атап көрсетті. Үйренуге ауыр жат әліпбиді молдалар күшпен, таяқпен оқытуға мәжбүр болды. Тентек Қиясбай сол молданы таяқпен басқа ұрып қашты, Түйебай "шоқынып кетсем де молда алдын көрмеймін" деп қой жайып кетті. Сол кездегі жас ұрпақ қиналды, сауат ашу тежелді. Әліпбидің қоғамға әсер ететін маңызды нәрсе екенін осыдан-ақ байқауға болады.

1.2 1990-шы жылдардан бері Түркияның ықпалымен **латын жазуына** көшу керек дегендердің пайызы артып, арабшылардың екпіні бәсеңдеп кетті. Жаңа латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы ұсынылды, бірақ қазақ дыбыстарын дәл таңбалайтын ортақ бір әліпби жасалған жоқ. Негізгі уәждері "түркі елдерінің біразы латынға көшті, солармен бір болу үшін" немесе "гүлденген" Еуропаға жақындау және компьютер әлемінде еркін жүзу үшін" қажет дегенге саяды. Оған қарсыластары латын жазуы мен қазіргі кирил жазуының түп-төркіні бір екенін айта келіп, бірінен-біріне көшкеннен не ұтамыз деген сауал қояды.

1.3 Қазақ халқының арғы тектері болып саналатын сақ, ғұн, түркі, қыпшақтар қолданған **көне түркі руна жазуына** көшу абзал болады деген көзқарас та белең алуда. Олардың уәжі: руна жазуы ең алғашқы төл жазуымыз, қазақ дыбыстарын дәл таңбалайды, басқа әліпбилердің барлығы жат тілдерге арналып жасалған және сырттан таңылған болатын. Шынында да көне түркі әліпбиінің біздің дыбыстау жүйемізге сәйкес келетіні рас, бірақ оның тым көнелігінен қорғанамыз. Кезінде тілімізге мүлде жат көне ұйғыр (манихей)

жазуы оның жолын кеспегенде, көне түркі әліпбиі біздің дәуірімізге дейін жетуі мүмкін еді. Шыңғысхан наймандардан қабылдаған сол көне ұйғыр әліпбиін қазіргі Моңғолия "моңғол бітік" деп атап, қайтадан қолданысқа енгізу үстінде. Моңғолия көне жазуын сәтті "тірілтіп" жатса, бізге де ойлануға тура келеді.

1.4 Келесі бір топты "реформашылдар" деп шартты түрде атауға болады. Олар қазіргі қолданыстағы **орыс (кирил) жазуына** ішінара өзгерістер енгізіп, одан әрі пайдалана беру керек деген пікір ұстанады. Негізінен "көп қаражат кетпейді және ғасырға жуық жинақталған әдеби, мәдени құндылықтарымыз сақталып қалады" деген уәждерді келтіреді. Олардың дені еңбектерінің барлығы дерлік кирил әліпбиімен жазылған ғалымдар мен ақын-жазушылардан тұрады.

1.5 Ең соңғы топты "құрама көзқарастар" деген дұрыс, өйткені олар қазіргі әліпбиімізді ауыстырып қажеті жоқ десе, енді біреулері мүлде тың таңбалар ойлап шығарғысы келеді немесе араб+латын, латын+кирил, латын+грек жазуларын араластыру арқылы қоспа әліпби жасауды көздейді т.б. Бұл, әрине, жұмысты күрделендіргеннен басқа ештеңе бермейді.

Міне осындай әртүрлі ұсыныстардың астында қалған қазақ зиялылары тығырықтан шығар жолды енді ғана тауып, латын жазуына тоқтады. Жалпы алғанда жазудың (графиканың) мақсаты - тіл дыбыстарын дәл таңбалайтын неғұрлым жетілген әліпби жасау. Өкінішке орай ондай жетілген әліпби ешбір елде жоқ. Оның басты себебі көптеген елдердің басқа бір тілге арнап жасалған бөтен әліпбиді пайдаланып отырғандығында жатыр. Атап айтқанда кең тараған латын, араб, кирилл жазуларын кейбірі еркімен, кейбірі еркінен тыс қабылдауынан деп ұққан жөн.

2. Нақты бір әліпбиді таңдап, біржолата бектіп алмай, жер-су аттарының жазылуы туралы сөз қозғау да қиын екенін айттық. Латын әліпбиіне көшу туралы нақты шешім шықпай жатып, көшелеріміз әлде латын, әлде ағылшынша жазылған бейберекет тақтайшаларға толып кетті. Алайда бір нәрсе - айқын. Ол -Қазақстан ішінде жалқы есімдерді аударып жазудың қажеті жоқ екендігі. Қазақ тілі мемлекеттік тіл деп жарияланған соң, республика ішіндегі жер-су аттары, көше аттары сол мемлекеттік тілде ғана жаңа латын әліпбиінде жазылуға тиіс. Латын жазуында тұрған жалқы есімді барлық шетелдіктер аудармасыз-ақ оқи алады. Мәселен, орыс тіліне аударып жазудың қажеті болмай қалады. Ал атауларды транскрипциялау, транслитерациялау дегеніміз республикалық карталарды, арнайы құжаттарды, әдеби, ғылыми еңбектерді басқа шет тілінің біріне аудару қажет болған кезде ғана қолданылады. Оны халықаралық стандарттау ұйымдары (бірыңғай әуе жолы, халықаралық почта, картография, әлемдік атлас немесе сөздік жасау т.б.) талап етуі мүмкін. Ал елдің ішіндегі топонимдер екі немесе үш тілде жазылсын деп ешкім талап ете алмайды. Ол тәуелсіз әр елдің ішкі мәселесіне қол сұғумен бірдей. Ал аударма атаулар, өкінішке орай, біздің елде ғана кездеседі. Мәселен, Алматы-Талдықорған-Өскемен тасжолында *Жіңішке-Джинишке-Jinishke* түрінде "үштұғырлы" тілмен жазылған топонимдер қаптап тұр.

Өскемен қаласындағы *Тәуелсіздік-Независимость, Жеңіс-Победа* сияқты аударма көше атауларын айтпай-ақ қояйық.

2.1 Тіл білімінде **транскрипция** мен **транслитерация** бір нәрсе емес екені және бұлардың көбінесе жалқы есімдерді екінші тілге көшіргенде жиі қолданылатыны айтылады [1; 106]. Транскрипция тілдегі дыбыстарды барынша дәл беруге тырысса, транслитерация атаудың әр әрібін екінші алфавиттегі әріппен жазып шығу деген сөз. Жер-су аттарын екінші тілге көшіргенде осы транслитерация көп қолданылады. Ал **аударма** - мүлде басқа мәселе. Жалқы есімнің өзі ешқашан екінші тілге аударылмайды, тек олардың жанындағы географиялық терминдер ғана аударылуы мүмкін: *Алакөл көлі-озера Алаколь-lake Alakol* т.б.

Жер-су аттарын екінші әліпбиге көшіріп жазғанда, әр тілдің ұлттық дыбыстарын дәл таңбалау қиындық келтіреді, сондықтан кейде жуық шамамен көшіруге тура келеді. Мәселен, француз қаласы *Rouen* орысша *Роуэн* деп жазылуға тиіс, бірақ орыстар айтылуына жуықтатып *Руан* деп жазады [2; 297]. Әлемдік тәжірибеде кірме сөдерді дәл беру үшін, кірме әріптерді қабылдау деген үрдіс жоқ. Ол қазаққа қана тән - "қонақжайлылық". Біз орыс сөздерін дәл береміз деп, басы артық 13 әріпті әлі арқалап келеміз (профессор К.Мұсаев).

Жер-су аттарының транскрипциясы мен транслитерациясын жасау бір орталықтан басқарылып отырмаса, ала-құлалық пайда болып, бір атау әртүрлі жазылып кетуі мүмкін. Кеңес одағында Картография мен геодезияның бас басқармасы жұмыс істеген. Қазақстанда "Инструкция по русской передаче географических названий Казахской ССР" дейтін арнайы құжат болды [3; 11]. Осы құжаттың негізінде жаңа бір нұсқаулық жасау қажеттілігі сезіледі. Нұсқаулық немесе ереже жаңа әліпби бекігеннен кейін, соның негізінде жасалуы керек. Әйтпесе тағы да алгоритм заңдылығына қайшы келеміз.

2.2 Қазақ топонимдерін орыс тіліне транслитерациялау патшалық Ресейдің отарлау саясатынан бері жалғасып келді. Географ-ғалым С.Ә.Әбдрахманов Шығыс Қазақстан облысы топонимдерінің орысша бұрмаланып жазылғаны туралы арнайы мақала жазған еді [4;48]. Онда Алтай тауының ең биік шыңы *Мұзтаудың* орыс тіліне *Белуха* болып аударылғаны дұрыс емес екені айтылады. Жер-су аттарын аударуға болмайды деген пікір осыдан шығады. Ғалым *Бала Құсмұрын - Бала-Космурын, Мыржық-Муржик, Түйемойнақ-Туйемайнак* т.б. түрінде қате жазылып жүргенін атап көрсетеді.

Егер, біз, тағы бір шет тілге (мәселен, ағылшын тіліне) осы қате орысшаланған нұсқасын алып транслитерация жасап жіберсек, түпнұсқадан мүлде алшақтап кетеміз. Халықаралық талап бойынша, ағылшын т.б. тілдерге ұлттық тілде жазылған атаудан тікелей көшіріп жазуымыз керек. Екі ортада қандай да бір аралық тілдің қажеті жоқ.

2.3 Қазақ тіліндегі атаудың өзін дұрыс жазып жүрміз бе? Қазіргі әліпбимен жазғанда дұрыс сияқты кейбір атаулар транскрипция жасауды қажет етеді. *Қияжол*, шын мәнінде *Қыйажол*, *Аюлы - Айұлы, Сұңқарұя - Сұңқарұйа* болып дыбысталады. Ал ең жетілген әліпби деп бір дыбысқа бір әріп сәйкес келетін әліпби есептеледі дедік. Осының өзінен әліпбиді ауыстыру немесе реформалау қажеттілігі көрініп тұрған жоқ па.

2.4 Қазіргі тіл білімінде "сөздің өмір сүру формасы - дыбыс, ал әріп сол дыбысқа берілген шартты таңба" деген анықтама беріліп жүр [5;20]. Дыбыстардың саны шектеулі және ұлттық сипатқа ие болып келсе, әріп - шартты таңба болғандықтан, оны шексіз ауыстыра беруге келеді. Кейбір тілші-ғалымдардың әріптер де ұлттық сипатта болуы керек деп жүргендері дұрыс емес, әріптер қолдануға ыңғайлы болуы керек. Осы орайда жаңа латын әліпбиі компьютердің пернетақтасындағы 26 әріптен аспауы тиіс деген математиктер ұсынып жүрген нұсқалардың ең ыңғайлысын таңдап алу қажет деп ойлаймын. Болашақта ақпараттық технология барлық тіршілігімізге енетін түрі бар, сондықтан болашақ ұрпақ қиналмайтындай әліпби таңдау бүгінгі буын өкілдерінің жауапты міндеті болып табылады.

Әліпбиді таңдап алу бар да, орфографияның фонетикалық ұстанымын аламыз ба, морфологиялық ұстанымын аламыз ба деген таңдау тағы бар. "Айтылу бойынша жазамыз ба, әлде сөздің түбір қалпын сақтап жазамыз ба?" деген таңдау әліпби таңдаудан да маңызды нәрсе. Осындай қордаланған мәселелерді қордаландыра бермей шешетін уақыт жетті деп ойлаймын. Алайда қаншама жат жазуларды амал жоқ меңгеріп, құнды жәдігерлер қалдырып кеткен данышпан түркі халықтарының бірі болып саналатын қазақтар да келесі бір әліпбиді тез икемге келтіретініне күмән жоқ.

Қорыта келгенде, жер-су аттарын, алдымен, қазақша дұрыс жазу үшін, бұрын қате жазылғандарын өзгерту үшін, мемлекеттік тілдегі топонимдерді шет тілдерге транслитерациялау үшін, **әліпби мәселесін шешіп алуымыз керек.** Қандай әліпбиге көшсек те, ол әліпби тіліміздегі бір дыбысқа, шама келгенше, бір ғана әріп сәйкес келетіндей болып жасалуы керек. Сонда ол жазуды қолдану да, үйрену де жеңіл болады. Екіншіден, мүмкіндігінше, барлық түркі халықтары, шетелдегі қазақ диаспорасы бір ғана әліпби қолданса, мәдени, ғылыми, әдеби аралас-құраластығымызға еш кедергі болмас еді. Түркі халықтарының біртұтас болып бірігу үдерісін жылдамдата түсер еді. Әліпби мен жазуымызды реттеп алғаннан кейін, жер-су аттарының жазылуын қалыпқа түсіру қиын шаруа емес.

Әдебиеттер:

1. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М., 1941.
2. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979.
3. Топонимия Республики Қазақстан. - Алматы: КазгосИНТИ, 2001. - 426 с.
4. Абдрахманов С.А. Искаженные эндонимные названия географических объектов Восточного Казахстана // "Өңірлердегі ономастика мәселелері: көше атаулары жазылған тақтайшаларды біріздендіру" республикалық дөңгелек үстелі материалдарының жинағы. Астана, 2012. - 84 б.
5. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. - Алматы. "Сөздік-Словарь", 1999 - 200 б.